ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

Ա.ՄԱՍԱՅ

ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆ
ՅՈՒՍՎԱՐ 1877
ՆԱՍԳԻՒՂ Կ.ՊՕԼՍՈՅ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ Ց. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ

Ա. ՏԱՐԻ 1883 ՄԱՅԻՍ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նիւթ եւ նիւթախնամութիւն ..... Թ.
Ծնողաբերութիւն ..... ՏՕՔԹ. Տ. ՔԱԲԱՄԱՃԵԱՆ
Ուսումն ատենագիտութեան ..... ՀԵՐՈՆԻՄՈՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ
Մարդիկ եւ իրք ..... ՀՐԱՉԵԱՅ
Լազարեանց նեմուան արեւելեան լեզուաց
ի Մոսկուա ..... ՑԱՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ԶԱՔՐԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ.

1883

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՔ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՑ

Ա. Տարի Մայիս 1883. Թիւ 5

ՆԻՒԹ ԵՒ ՆԻՒԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն Դ. թիւին)

Կրնանք այսպէս յառաջ խաղալ փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ եւ ցուցնել թէ ինչ ենթադրութիւններ հնարել փորձած է մարդկային հետաքրքրութիւնը նիւթոյ՝ այսինքն՝ զգալեաց գոյութիւնը մեկնելու։

Ի բաց առեալ կրօնական դաւանութիւնները որք յայտնութեան վրայ հիմնուած լինելով ի վեր են քան զամենայն վէճ եւ քննադատութիւն, կը տեսնենք որ գիտութիւնը, այսչափ դարերու դիտողութիւնը՝ զննութիւնը եւ փորձը ամփարած լինելով հանդերձ, տակաւին որոշ եզրակացութեան մը յանգած չէ իրաց սկզբան մասին։

Մեծ ծառայութիւն մատուցին փիլիսոփայութեան, այո՛, Պաքոն, Տեքարդ եւ Քանդ՝ վտարելով իրենց գրութիւնէն տեսական եւ ի յառաջագունէ (a priori) ենթադրութիւնները եւ փորձառական ուղղութիւն տալով բնական հետազօտութեանց. այլ այնքան է գիտելեաց ամբաւութիւնը, մանաւանդ երբ զգալեաց հանապազօրեայ հանդէսին դէպ յիսնանալիս եւ ի կարելիս վերոտնեմք, եւ այնքան անլոր եւ

սահմանափակ՝ մեր հասողութիւնը, որ դիտելու եւ խելամտելու այս նոր եւ անվրէպ մեթոտներն իսկ, որ այլով տեսութեամբ եւ յայլում կարդի, մեծամեծ գիւտերու ծնունդ տուին, բարձրագոյն կարդի, այսինքն, սկզբան եւ վախճանի հայեցող ծանօթութեանց մասին, ոչ ինչ նոր յաւելին ի միտս։

Ա.յլ սակայն, ինչ որ ալ ըլլան ըմբռնմանց եւ ենթադրութեանց զանազանութիւնները, թէ՛ ի հնումն եւ թէ՛ յարդիս, սա ուշադրութեան արժանի երեւոյթը կը տեսնեմք մարդկային մտաց հետազօտ շրջագայութեանը մէջ թէ ոգի եւ նիւթ երկու տարբերական եզերք են յորս կը լուծի եւ կը վերածի ամենայն ինչ։

Յօդուածոյքն տարբաղադրեցան դիտութեամբ, տարբերաց բազմադիմի շարժումները մեկնելու համար հարկը այլ եւ այլ եւ ընդդիմակաց զօրութեանց դիմել թելադրեց, այն փորձ եւ զննութիւն եւ առողջ խելամտութիւն օր ըստ օրէ հաստատել կը ճգտին թէ տարերեայթ եւ առ ի պէտս է զօրութեանց բազմաւորութիւնը, եւ առ ի ճեւ եւ ի կերպարան է մարմնոց պէսպիսութիւնը, եւ մի՛ միայն է զօրութիւն որ զամենայն յամենայնի ազդեցուցանէ, եւ մի՛ միայն է տարր նիւթեղէն որով կամ յորմէ ի յայտ գան ազդի ազդի ներգործութիւնք զօրութեան։

Ա՛յնքան բանաւոր եւ այնքան հարկաւոր է այս վերածութիւնը որ ոչ ոք, մինչեւ հիմա, ի բնական կարդի, բաց ի յիշատակեալ երկուց եղերաց, երրորդի մը միջամտութեան հարկ տեսաւ տիեզերաց ըմբռնմանը մէջ։

Եղան արդարեւ փիլիսոփայք, որպէս Պղատոն եւ իւր համախոհք, որ միոյն, ոգւոյն, աւելի յարեցան իբրեւ առաջին եւ սկզբնական սկզբան. եղան ալ որ զնիւթ աւելի նախապատուեցին քան այլ սկիզբն. ոմանք եւս, չկրնալով ուրից հաստատուն կռուան մը գտնել, զամենայն ինչ առ աչք եւ պատիրք համարեցան. այլ եթէ ի խոր եւ ուշադիր զննելու ըլլանք, բոլոր այս տարակայութիւնք, ի մէջ խորհողաց, առ երեւոյթ են, եւ լռելեայն եւ անգիտակցական միաբանութիւն մը կայ սակաւին զնիւթ եւ զոգի տարրական սկզբունք ընդունելու։

Խոտացնենք սակաւիկ մի եւս քննութիւնը, այսինքն, վերլուծենք, գէթ մասք, նոյն իսկ տարրական ընդունուած սկզբունքն, իմա զնիւթ եւ զոգի, եւ ահա երկոքին միահաղոյն յօդս կը ցնդին մեր ըմբռնմանը մէջ, եւ նիւթ եւ զօրութիւն այնպէս իրարու մէջ եւ հետ կը շփոթին որ այլ եւս չենք գիտեր եւ կրնար խաբեր դնել ընդ մէջ նիւթոյ եւ ոգւոյ։ Եւ այսպէս կուգան եւ կը միանան, խնացական պետութեան անդրհորիզոնեան սահմաններուն դլուխը, նիւթականք եւ Ոգեկանք որ հակառակ ուղղութեամբ եւ հաւասարաչափ արշաւանօք տարբեր նպատակներու դիմել կը թուէին։ Զի որպէս ոչ ոք տեսաւ զօրութիւնը բայց եթէ իւր շարժական արտայայտութեամբք, նոյնպէս եւ ոչ ոք կարող եղաւ զննել զնիւթն իւր վերջին տարրական պարզութեանը մէջ։ Այո՛, մանուշց նոր եւ հիասքանչ աշխարհի մը գոյութեան խելամուտ եւ հանդիսատես ըրաւ զմեզ մանրադիտը (microscope), բնութեան մէջ այնպիսի անհատականութեանց եւ կենսաւորութեանց պատկերներ եւ ենթակայներ ցուցուց զորոց եւ ոչ իսկ կը տարակուսէինք թէ գուցեն, այլ այս զննութիւնք, ըստ մեզ նուրբ եւ փափուկ, կարի խոշոր եւ թանձր են ըստ իրեն, եւ ֆիզիկական պարզութիւնը յոր միայն կրնամք եւ մարթիմք ժամանել, եւ այն՝ թերեւս, կարի հեռի է ի մոթիմոթիքականէն որ միայն է կէտ ըղձից եւ հետաքրքրութեան մտաց։

Առանց այն խորհրդաւոր շարժման սկզբան ելլելու որ կեանք կ'ըսուի եւ որ նոյնպէս անհասանելի է մեզ իւր էութեանը մէջ, լուծեցինք այն ամէն մարմինները որ ընդունակ են այս շարժման, շնչաւոր եւ բուսական, իմանք պարզութեան այն ձեւին որ մեր ֆիզիկական վերլուծութեան կարելի սահմանն է ըստ որ անդր ոչինչ, եւ ի՞նչ գտանք, լուսանցիկ մանրազննական գնտիկ մը որ կը թաւալի եւ կամ նիւթեղէն հիւլէներ որ կը շարժին եւ որոց վրայ եւ ոչ իսկ ձեւոյ որոշ կերպարան մը կրցանք նշմարել։ Սակայն եւ այնպէս գիտեմք, եւ ամենայն ինչ կը թոյլատրէ զմեզ կարծել թէ այն գնտիկն որ կը թաւալի կաթիլ մի ջրոյ մէջ իբրեւ ի յովկիան; առանձին եւ ինքնուրոյն անհատականութիւն մ'է իւր յատուկ կազմաւորութեամբ եւ կելոյ՝ այսինքն՝ անանե-

լու, աճելու եւ նուաղելու եղանակաւը. եւ այն հիւլէներն որ հապիւ աչաց զննելի են եւ սակայն կը շարժին, կենդանական սանդղին մէջ ամենապարզ եւ տարրական գոյացութիւնք են զորոց կը կարծուի թէ տակաւ աճելով եւ զարգանալով եւ արտաքին թաղանթէ մը շրջապատուելով գընտային մարմին մը պիտի կազմեն, այսինքն նախայիշատակեալ գնտիկներու ծնունդ պիտի տան։

Այս է ահա ֆիզիկական զննութեան մեզ յայտնած (révéler) նիւթական տարերքը։

Հապիւ հարկ ի՛զգամք յիշեցնելու թէ այս մարմինք, որչափ ալ փոքր նկատուին, ըստ որում կատարեալ անհատականութիւն են իւրեանց կարգին մէջ, հեռի են, սակայն, մեզ պարզութեան եւ տարրականութեան գաղափարը տալէ, ինքեանք իսկ յօդուածոյ դոլով եւ բաղադրեալ այնպիսի կացուցիչ մասերէ որք կը հեստեն մեր բնախուզական միջոցներու։

Առնենք այժմ հանքային կամ անկենսաւոր մարմին մը՝ եւ ենթարկենք նոյնպէս մանրադիտական զննութեան։

Ի՞նչ կը տեսնենք։ — Բիւրեղական ձեւեր, եթէ մարմինն ընդունակ է այս ձեւոց, եւ կամ թէ հիւթ անձեւ եւ անկերպարան որ կամ կը լուծուի մէջը գտնուած հեղուկին մէջ եւ մեր աչաց ի՛անյայտանայ, եւ կամ իբր մուխ եւ անորոշ կէտեր աստ անդ կը գլորի։

Քիմիական վերլուծութեան դիմել ի՛ուզուի, այլ սակայն ոչ ինչ աւելի լոյս պիտի առնենք նաեւ անով՝ նիւթոց տարրական վիճակին վրայ։ Ընդհակառակն, դուցէ աւելի եւս մթանայ մեր հասողութիւնը, զի բաղադրութիւնք եւ տարրաղադրութիւնք հետ զհետէ եւ անընդմիջաբար իրարու յաջորդելով թագուն եւ սքանչելի զօրութեամբ, կը ծածկեն մեզ այն ներքին եւ սկզբնական շարժումը որ ի ներքս ի նիւթըն կը կատարի եւ որ հանդոյցն է նիւթոյ այն մեծ իրընդրոյն զորմէ է բանս։

Իրաւամբ ապա մարթ է ըսել.

Վերացեալ զօրութիւն, վերացեալ եւ նիւթն։

Եւ որ ոք կը փորձէ սահմանել մին կամ միւսն, անջատել ֆիզիգասէս զմին ի միւսոյն, տգիտութեան կամ մոլորութեան հանդէս կ՚ընէ եւ ոչ ուղիղ բանի եւ առողջ մտաց։

Ասա, եւ յայսմ իսկ է բուն խնդրոյն ոգին, մի է զօրութիւն համատարած եւ այն անհասանելի եւ անըմբռնելի, որ յամենայնի տեսանի արդեամբք եւ ոչ ուրեք եւ ոչ իւիք զննի էութեամբ, որոյ բաւ է, շատ իսկ է մեղ զգալ գոյութիւնը՝ իւր բազմազան արտայատութեամբք, այլ իսկապէս ի քնին ելանելթէ ինչ եւ ուստի, յանդգնութեան է եւ ընդվայրայած պարապորդութեան։

Խնստակութեան ամենայն ինչ ներելի է, չիք տեղի եւ սահման ուր չարչաւէ նա յանճնապաստան, այլ որք ի մատոյ ծանօթացան այս խնդրոց, եւ զկեանս, եւ զմիտս ի նոսին մաշեցին, ուսան թէ ոյք կարելիք են եւ ոյք ոչ, ինչ եւ որքան է մարդկային հասողութիւնն, միահամուռ ընդ Եղնկայ կը գոչեն «Եւ արդ քանզի մի էութիւնն անքնին է եւ անհաս բնութեամբ, առ նորա անքննութիւնն ընծայութիւն անդիտութեան մատուցանելի է, եւ առ էութիւն նորին դաւանութիւն գիտութեան եւ ոչ քննութեան»։

Ո՞չ ապաքէն նոյն դաւանութեան կուգան կը յանդին ճոխացեալքն ի գիտութեան Օկիւսթ-Դոնթ եւ իւր շարունակողն է. Լիթռէ եւ մերս Ռոպէն եւ այլք հետեւողք նոցին։

Ի՞նչ է արդարեւ դրական ըսուած փիլիսոփայութիւնը որ, ժամանակէ հետէ Հայ ականջաց ալ կը հնչէ բանասէրի մը ձայնիւ։ — Մերժել լոկ հայեցողական մեկնութիւնները որ դրական հաստատուն հիմ չունին, արձանագրել մի ըստ միոջէ գիտութեան մատուցած անժխտելի՝ անդիմադրելի ծանօթութիւնները, համբերատար ոգւով սպասել նորանոր ծանօթութեանց եւ մանաւանդ չինդրել զինչն զուսան եւ զկիարդն իրաց։

Բանասեղծականին մեծ հարուած է արդարեւ այս դրութիւնը զի կը կաշկանդէ զհոգին կալ մնալ փորձառական ծանօթութեանց նեղ եւ անձուկ սահմանին մէջ, մինչ նա սովոր է դէպ ի կարելեաց եւ անդրդդալեաց սահմանները ճախրել թեւակոխել, որով եւ կ'անհետանան այն խաբուսիկ եւ դիւթական քաղցրութիւնք որ հանապազօրեայ սնունդն են հոգւոյ եւ որ միակ կարողն են տնքել կենաց բազմադիմի դառնութիւնները։

(Շարունակելի)

Թ.

ԾՆՆԴԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն Տես թիւ Դ.)

Յոսիմք ուրեմն կենդանեաց դերադասնէն, բանաւոր կենդանւոյն, ծննդեան վրայ։ Սակայն հարկ կը համարիմք ասա նախապէս ծանուցանել թէ՝ սահմանած եմք դրութեանս ընթացքին մէջ շատ թեթեւակի անցնիլ կամ բոլորովին իսկ զեղչել, թերեւս փափուկ լսելեաց վրայ մի անախորժ տպաւորութիւն յառաջ բերելու բնութիւնն ունեցող մանրամասնութիւններ, որք առաւել բուն դասական—արուեստական դրեանց մէջ իրենց յարմարագոյն տեղն կը դանեն։ Բայց նաեւ ներուի մեզ ըսել թէ՝ ըստ կարելւոյն պատշաճիլ օրինաց սահմանը չ'անցնելով հանդերձ՝ մեր նիւթոյն լաւ հասկացողութեան համար անհրաժեշտ եղող բացատրութիւններն բնականաբար չեմք կրցած լռելեայն անցնիլ, դի այլապէս ընել չէր կարելի։ Բայց ասոր, քանի որ անուրանալի է թէ՝ բնութեան դիրքն բաց է ամեն աչաց առջեւ եւ թէ՝ մանաւանդ նոյնչափ ճշմարիտ է որ նորա իմաստը բաղում այն է դի թիւր կը մեկնուի մեր արդի ընկերական եւ ընտանեկան կենցաղոյն մէջ, բոլորովին նշանակութենէ զուրկ եւ վնասակար է այսօր հասարակաց բարւոյն, օգտին, միավանիւ առողջաբանութեան դէմն յարուցանել, իբր սպասուար, յանուն մի կարծեցեալ սնոտի համեստութեան, չափազանցեալ եւ շատ անգամ կեղծ ու պատիր զղացումներ, խաւար ժամանակաց տխուր մնացորդներ, զորս դիտութիւնն վաղուց դատապարտած է արդէն։ Համեստութիւնն կամ բարոյականն այսպէս մեկնել նորա արժանիքը նուաստացնել է, եւ այս ճշմարտութիւնը լաւ չ'ըմբռնելէն կը ծագին բազմադիմի ընտանեկան չարիք ու աղէտք որ ամեն օր մեր աչաց առջեւն իսկ տեղի կ'ունենան։

Գոցեմք շուտով այս փակագիծն ու դառնամք մեր խնդրոյն։

Երախայն կը ծնի երբ կը վերջանայ մօրն յղութիւնը։ Արդ, յղութիւն կ'անուանի մօր այն վիճակը, որ կ'սկսի ձուիկին (ovale) բեղմնաւորմամբ (fécondation) եւ կը յանգի մինչեւ սաղմնառութեան (conception) պտղոյն 'ի լոյս գալու վայր-

կեանքը։ Ընդհանրապէս ինն ամիս կը տեւէ այս վիճակ, որոյ վրայ յետոյ մանրամասն ունիմք խօսիլ։ Եւ ծննդաբերութիւն կ'անուանի այն բնախօսական գործողութիւն, այն հրաշալի կարողութիւն, որոյ շնորհիւ սաղմն (fœtus) որ մինչ ցայն վայր մօր արգանդին մէջ, եթէ ներելի է ըսել, մի պատուաստ էր, կը բաժնուի անկից, զի այլ եւս մի նոր էակ է նա, կարողիւր ցարդ ստացած զարգացմանի արտաքին աշխարհին մէջ, բնական օրինաց պահանջման համեմատ, այսինքն մօրմէն անկախ ապրելու. հնչած է ժամն ուր պիտի սկսի ապրիլ իւր յատուկ, անհատական կեանքով։ Ահա ինչ է մի երախայ, մի նորածին։ Թէեւ այսպէս երկու բառով դիւրին ու պարզ լինել կը թուի այս գործողութիւն, սակայն կնոջ յանձնուած այս պաշտօնը որչափ մեծ ու վսեմ նոյնչափ եւս փափուկ ու դժուարին է։ Արդարեւ կինն որ հանդերձեալ է մայր լինիլ, ինչ ճգնաժամեր պիտի անցուներ, ինչ բազմադիմի վտանգներ կ'սպասեն իրեն եթէ ո՛եւ է պատճառաւ բնութիւնը փոքր ինչ շեղի իրեն դծուած սովորական կանոնաւոր ընթացքէն. ինչ սուր, ինչ դժնդակ ցաւեր պիտի կրէ կինն այն տագնապալից ժամերուն մէջ, քանի տաժանելի են երկունք։ Այլ թէեւ հաղար ու մէկ վտանգներ Դամոկլեան սուրերու պէս կախուած են իւր գլխոյն վրայ, թէեւ շատ անգամ մօտէն տեսնէ անողոք Պարկայց մկրատն որ, աւաղ կը կտրէ երբեմն իւր կենաց թելն, ամեն չարեաց անվեհեր կը դիմադրաւէ այն սիրուն արարածն որ իւր տկարութեան մէջ դիւցազն կը դառնայ այս հանդիսաւոր պահուն, կինն միով բանիւ որ ժպտալ ի շուրթն կը խիզախէ այս ամենուն դէմ. ինչո՞ւ արդեօք, — զի նա մայր պիտի լինի։

Մեծարելի է կինն, այլ երկոյս մեծարելի, պաշտելի է մայրն։

Ամանց ծանրանալու ծննդաբերութեան գործոյն այլ եւ այլ ժամանակաց ու սաղմն դուրս վանող բնախօսական եւ մեքենական զօրութեանց նկարագրութեան վրայ, անցնիմք արագապէս այն ամեն մանրամասնութիւններն որք մանկաբարձական արուեստին եւեթ կը պատկանին, եւ զորս հոս թուել կարի անյարմար եւ անպատեհ պիտի լինէր. այլ կանգ առնումք մի պահիկ յետին վայրկենին, վայրկեան է սա վսեմ եւ խորհրդաւոր, քանզի այնչափ նեղութեանց,

այնչափ ցաւերու, այնչափ յոյսերու, այնչափ արտասուաց, այնքան երազոց, այնքան սիրոյ նպատակն եւ պտուղը կուգայ յաշխարհ. պատկա՛ռ կացէք այս վայրկենին։ Ահա՛ կինն, անհնարին տագնապներու մատնուած, իւր արտասուքը կը կլնէ, իւր հառաչները հեղձամղձուկ կը խեղդէ, արեան շըրջանը մեծ արագութիւն ստացած է, երակներն ուժգնակի կը զարնեն, լանջաց ուժգին ելեւէջը շնչառութեան արագութիւնն ու նեղութիւնը կը ցուցնէ, քրտունք կ'ողողեն իւր հրավառ դէմքն, աչերն արտասուոր փայլ մ'ստացած, արեամբ լցուած, կարծես ակնակապիճներէն (orbite) դուրս ցայտելու վրայ են։ Այս գերբնական ճիգերուն մէջ, յանկարծ վերջին այլ ո՛հ սրտապատառ մի ճիչ կը թռի իւր կուրծքէն, որոյ նոյնհետայն մի ուրիշ ձայն կը պատասխանէ. — Նորածնին առաջին ճիչն է այն...։ Վերջապէս մայրն յաղթանակը տարաւ, պատերազմը շահեցաւ, դի արդարեւ պատերազմ էր եւ դժուարին, զոր կը մղէր, ինչպէս մեծ իրաւամբ Սպարտայի օրէնսդրին, Լիկուրգոսի օրէնքը ծննդաբերութեան միջոցին մեռնող մայրերը հաւասար կ'ընդունէր այն դինուորաց որք հայրենեաց պաշտպանութեան համար պատերազմի դաշտին վրայ կ'իյնան։ Այլ հեռի՛ պատերազմն ու դառնանք քաղցր ու գողտրիկ տեսարանին որ կը յաջորդէ երկանց տագնապներուն։ Մօրն անհանդուրժելի ցաւերն, յուսահատական, սրտաճմլիկ ճիչերն ու ճիգերն, որք կը հաստատեն տէրունական բարբառն « տրտմութեամբ ծնցիս որդիս », անմիջական եւ վայրկենական կերպով կը դադրին. Նա այժմ կը վայելէ մի կատարեալ խաղաղութիւն, մի հեշտագին անդորրութիւն, զոր ոչ այլ ինչ կ'ընդհատէ բայց միայն մայր լինելու գիտակցութեան անպատում երջանկութիւնը։ Երբ կը լսէ իւր որդւոյն ճչիւններն, խսկոյն իւր բոլոր ցաւերն կը մոռնայ, զի արդէն խակ սկսած է այն սէրն որ աշխարհի վրայ միակ սէրն է անձնուրաց, միակ սէրն է անհո՛ւն — մայրական սէրն. եւ այն որ մի քանի վայրկեան յառաջ յուսահատ կ'արտասուէր, այժմ քաղցր ժպիտներ կը խաղան նորա յուսանշոյլ դէմքին վրայ։ Մահու արհաւիրքներէն ի քթթել ական երանաւէտ ցնծութեան մ'անցած է։

Սակայն երկչոտ սրտերու վախն ու կասկածը փարատելու

համար կը փութամք յարել թէ, ըստ վիճակացուցի, ծննդաբերութեանց հարիւրին ինսունէն աւելին առանց ո՛ եւ է պատահարի կամ վտանգի կանոնաւորապէս կը կատարուի, միայն հարկ է գիտնալ որ միշտ գործն այսպէս հեշտին չէ եւ ամենէ ապահով կարծուած ժամուն մի անակնուեալի դժուարութիւն կրնայ ծագիլ, որոյ ետին մի կամ աւելի վըտանգ կայ պահուած. հետեւաբար պէտք է զգուշանալ ամեն կերպով, ժամանակին արհեստին օգնութեան դիմել 'ի հարկին, եւ մանաւանդ երբ դեռ շատ ուշ չ'է մի կարգ տգէտ դայեկայ (¹) յանձնապատան յամառութեան յարուցած վըտանգները բառնալու, վտանգնե՛ր որոց քանի՛ քանի տխուր հետեւանքներն տեսնուած են ու ցարդ կը տեսնուին երբեմն։

Արդ, դառնանք հո՛ն ուր ձգեցինք նորածինը։ Այժմ նորա կենաց սկզբնաւորութեան հանդիսատես պիտի լինիմք, եւ գիտէ՞ք ինչ մեծ ներգործութիւն մ'ունի մարդուն վրայ մարդոյն ծնունդը։ Այս վայրկենին վսեմութիւնը լիովին հասկնալու համար հարկ է տեսած ըլլալ նորածինն այն պահուն, եւ որ քանիցս ականատես եղած ու ամեն անդամ բնութեան այն մեծագործ տեսարանին վրայ հիացած եմ, զայն ընթերցողաց ըստ արժանւոյն ներկայացնելու համար ի զո՛ւր գրչիս ծայրը կ'որոնեմ բաւական ազդու բառեր, բաւական նկարագրական գոյն եւ ճաշակ, թէպէտ դարձեալ անզօր պիտի լինէի եթէ սոքա ինձ չը պակասէին իսկ, զի որչափ ալ ճարտար լինի գրիչն, չ'կարող, զորօրինակ, արշալուսոյ ակնախտիզ տեսարանը ըմբռնել տալ իւր բոլոր շքեղութեամբ մի մարդու որ զայն իրօք չէ տեսած։ Տեսարանն առաւել աչաց քան ականջին կը խօսի։ Ուստի կենաց արշալուսոյն իրականէն շատ ստորին եւ շատ ժիդոյն մի նկարագիր պիտի լինի այն զոր կը փորձեմք ստուերագրել անցողակի։

Նորածինն այն ինչ կուգայ 'ի լոյս, կարծես մի մոգական ձեռն կը հպի նորա լանջաց եւ նոյնհետայն կենդանութեան առաջին նշանը, շնչառութիւնը, կ'սկսի։ Մի կողմէ պլակենդի շնչառութեան (respiration placentaire) դադարումն եւ միւս

(¹) Անշուշտ մեր խօսքն չ'ուղղուիր յարգելի բացառութեանց որք պատիւ կը բերեն նոյն արհեստին, սոքա հազուագիւտ են և բացառութիւնք կանոնը կը հաստատեն։

կողմէ օդին ազդեցութիւնն որ դեռ նոր է իւր դիւրազգած եւ փափուկ մորթին վրայ, զի մինչեւ ցայժմ ուրիշ միջավայրի (eaux amniotiques) վարժուած էր, մի ջղային դրդռում յառաջ կը բերէ, որ կը յանգի մինչեւ շնչառութեան ջղային կեդրոնն (centre respiratoire), ուրկէ մի ջղային կեդրոնախոյս զօրութիւն կ'անդրադառնայ շնչառութեան գործարանաց թոքերուն վրայ, այս կրկնակի պատճառներով զլխաւորաբար կ'սկսի թոքերուն այն մեծ պաշտօնին (fonction) կատարումն, այս մի տողն գրելու համար հարկ եղած ժամանակէն շատ աւելի կարճ միջոցի մէջ։

Օդը կը յարձակի, կը թափանցէ, կը լցուի օդային նուրբ խողովակաց խորերը, որով թոքերն կուռին ու լանջք կը բարձրանան, այս ներշնչութիւնն (inspiration) է, որոյ անմիջապէս կը յաջորդէ արտաշնչութիւնն (expiration), որով թոքերուն օդը մասամբ դուրս կը վանուի, լանջք կ'ինջնեն եւ նորածնին ձայնն, առաջին ճիչն, կը լսուի։ Անմիջապէս մի վարդագոյն կարմրութիւն կը տարածուի ամբողջ մարմնոյն վրայ, որ լաւ շնչառութեան եւ հետեւաբար արեան շրջանի կանոնաւորութեան նշանն է, զի շնչեղձութեամբ (asphyxie) յաշխարհ եկող նորածիններու մորթն կամ բոլորովին գունատ է եւ կամ մութ, սեաւ կապոյտ։

Հաղիւ թէ կը բացուին իւր մանրիկ աչերն, որ դմեզ շրջապատող լոյսը կ'ողողէ զանոնք եւ չեն կարող նորա պայծառ ճառագայթից հանդուրժել։

Դեռ առաջին անգամ կը թրթռայ լսելեաց թաղանթն (membrane du tympan) ձայնին օդոյն մէջ ծնուցած ալեծածան մղման (ondes sonores) ազդեցութեամբ։ Շօշափումն նոյնպէս իրեն յատուկ ջիղերն կը դրդռէ եւ երախայն իւր փոքրիկ, սիրուն, փափուկ, գիրուկ թեւերն ու սրունքներն կը շարժէ բերկրապատար, կարծես մայրենի ծոցոյն դգուանաց նախազգացմամբ։ Իսկ ուղեղն, ընդունարան կամ ամբառ այս ամենայն զգայութեանց, դեռ նոր կը բացուի արտաքին աշխարհին ազդեցութեանց, ուր մէն մի զգայութիւն կը հասնի իրեն յատուկ խմացական կեդրոնին, ինչպէս՝ եթէ ներուի մեզ այս պարզ ու հեռաւոր բաղդատութիւնը՝ հեռագիրն՝ իւր նախասահմանեալ կայարանին, եւ ո՛ դիտէ թէ ինչ ան-

զգալի փոփոխութիւնք կամ որպիսի շարժմունք տեղի կ'ունենան այդ դեռափթիթ մտաց տակաւին խիստ անձուկ հորիզոնին մէջ, յառաջ բերելու համար այն նախընթաց տպաւորութիւնը զոր գաղափար կ'անուանենք։ Ահա մարդոյն կեանց սկիզբն, իւր մերկութեան ու տկարութեան այլ միանգամայն իւր մեծութեան մէջ։

Հոս կը հարկադրիմք սակայն մի կանգ առնուլ եւ հետախոյզ, հետաքրքիր մի ակնարկ նետել հեռուն, շատ հեռուն, մեր եռեւ, ծննդաբերութենէն անդին. հոն ուրիշ կեանք մ'ալ կայ, որ կ'սկսի նախասաղմին (embryon) (¹) դոյացմամբ ու կը վերջանայ ծննդաբերութեամբ եւ այս կ'անուանի կեանք ներքոյ-արգանդի (vie intra-utérine)։ Զարմանալի չի թուի կենաց այս կրկնակի բաժանումն, կամ հակասական չ'երեւի ծնունդէն անդրագոյն մի կեանքի դոյութիւնն, զոր դիտութիւնն մեծ իրաւամբ այսպէս կ'ընդունի, զի ճշմարիտ է այն եւ ոչ մտացածին։ Այո՛, բեղմնաւորեալ ձուիկն երբ կը հասնի արգանդին մէջ ու հոն կը հաստատուի, հետզհետէ աճեցուն զարգացմամբ կը սնանի, նախասաղմն կ'երեւի, կը զարգանայ, կը մեծնայ սաղմն կը լինի իւր անձուկ բնակարանի մէջ, որ համեմատաբար կ'ընդարձակուի։ Նա սիրտ ունի որ կը բաբախէ, արիւն՝ որ այդ բաբախմանց միջոցաւ նորա փոքրիկ մարմնոյն ամեն մասերն կ'ոռոգէ. ուղեղ եւ ջղային դրութիւն ունի, աւելի կամ նուազ կատարելագործեալ յղութեան ժամանակին համեմատ. թոքեր ունի, որք թէպէտ չեն գործեր այժմ, բայց կը պատրաստուին գործելու երբ սկսի նոր կեանքն, այսինքն երբ ծնի երախայն։ Սակայն չի կարծուի թէ՝ ինչառութենէ զուրկ է սաղմն։ Այս

(¹) Այլ և այլ բառագրոց մէջ այս բառին Հայերէնը փնտռելով չի կրցանք գտնել, ուստի ստիպուեցանք մի բառ հնարել։ Բառագիրք ՈՔ fœtus և ՈՔ embryon բառերուն մի և նոյն սաղմն նշանակութիւնը տուած են, մինչդեռ իրօք տարբեր են մէկմէկէ, վասնզի միայն առաջին երեք ամսոց մէջ embryon անուամբ կը յորջորջուի ու այնուհետև մինչև իններորդ ամսուն վերջը fœtus անուամբ կը ճանչցուի։ Ուստի մեք միայն այս վերջնոյն համար սաղմն ընդունելով, առաջնոյն ըսինք նախասաղմն, զոր 'ի բացակայութեան ուրիշ հոմանիշ բառի, իբր փորձ մի կը ներկայացնեմք ազգիս ներհուն լեզուագիտաց, եթէ աւելի յարմարն կայ և կամ գտնուի զայն ընդունելու պատրաստականութեամբ։

ամենակարեւոր գործողութիւն կը կատարուի պլակինդին մէջ, ուր մօրն եւ սաղմին արիւններն նրբին երակներու (capillaire) մէջ շրջելով, իրարմէ բաժնուած են մի ամենանուրբ թաղանդով միայն, որոյ մէջէն կազային փոխանակութիւնք կը կատարուին, այսինքն մօրն արիւնը կ'ընդունի ածխաթթու կազը որով լի (saturé) կը ներկայանայ իրեն սաղմին արիւնը եւ փոխարէն կուտայ նմա հրածին կազը, որ անհրաժեշտ է նորա շնչառութեան համար։ Այս կազային փոխանցման բնախօսութեան մէջ մղումն (osmose) անունը կը տրուի։ Բայց սաղմն, այս ամենէն զատ, ունի նաեւ կենդանական յատկութեանց դերագոյնը, շարժումն, որ մօրն զգալի է ու կը տեւէ քանի կենդանի է յղութեան պտուղն, եւ կը դադրի երբ նա ալ կը դադրի ապրելէ, զի ինչպէս կ'ապրի կրնայ նաեւ հիւանդանալ եւ մեռանիլ ըստ տեսնելէ յառաջ։ Օրինակն շատ անգամ կը տեսնեմք։ Ի՞նչ են այն խեղճ նորածիններ, որք զանազան տեսակ խօթութեամբք սխտացեալ, երբեմն եւս կիսամահ եւ կամ մեռեալ կուգան յաշխարհ։ Միոյն շուրթն երկծուէն է, շրթնահերձութիւն (bec de lièvre) ունի, որ յետոյ բժշկուելու համար մի վիրաբուժական գործողութիւն կը պահանջէ. միւսոյն ձեռքն կամ ոտքն կոտրած եւ կամ անկանոն ուղղութեամբ անշարժութեան դատապարտուած, դօսացած է (ankylose)։ Սորա որովայնը տարազայման մեծութիւն ստացած է, ներսն ջուր, կամ ուռ եւ կամ կազ իսկ դոյանալուն համար. մի ուրիշի ուղեղն կամ գլուխն պակաս (anencéphale, acéphale)· դարձեալ մի ուրիշին գլուխն չափազանց մեծութիւն ստացած է գլխու ջրդողութեամբ, ջրագլխութեամբ (hydrocéphale). եւ այլ ազգի ազգի խօթութիւնք եւ անկանոնութիւնք, որոցմով յաշխարհ եկող նորածիններն իրենց տրուած հրէշ (monstre) անունը կ'արդարացնեն։ Աւելորդ է ըսել թէ՝ այս խօթութիւնք շատ անգամ ծննդաբերութեան դարձն մեծապէս կը դժուարացնեն, մինչեւ մանկաբարձական արուեստը կը հարկադրի միջամտել, բնութեան բացառիկ սխալներն կամ չեղումներն ուղղելու համար։

Անցնիմք այժմ քննել կեանքն ներքոյ-արգանդի. տեսնեմք թէ մարդ էակն, այսինքն իւր բաղկացուցիչ մասունքն, իւր

այլ եւ այլ գործարաններն ինչպէս կազմութիւն կ'ստանան եւ ինչ դասակարգութեամբ իրարու կը յաջորդեն։

Հարկ է ըսել թէ՝ հոս եւս բնութիւնն հաղար դաղտնիք ունի պահած, որ զմեզ երկար մտածմանց ու զարմանաց մէջ կ'ընկղմէ, քան զի ի՞նչ բան հրաշալիք չէ բնութեան եւ մանաւանդ այս սերման (սերումն, génération) մեծ գործոյն մէջ, ասպարէզ լայնածաւալ, ուր գիտութիւնն յարատեւ աշխատութեամբ, աչերն հարիւրաւոր ու հազարաւոր անգամ սրած մանրադիտով, քանի կ'ընթանայ եւ կ'որոնէ, այնչափ առաւել դանձեր կը գտնէ իւր քայլերուն տակ սփռուած, ու այսպէս դեռ չատ պիտի ընթանայ, չատ պիտի որոնէ եւ յուսալի է թէ՝ չատ պիտի գտնէ։ Սակայն մեք, տեղւոյս անձկութեամբ, ստիպուած ենք բաւականանալ մի հեռաւոր եւ արագ ակնարկ միայն նետելով գիտերու այդ ընդարձակ ու բիւրաբեղուն դաշտին վրայ, վասն զի գիտութեան մինչեւ ցարդ ձեռք բերած ծանօթութիւններն արդէն այնքան ճոխ ու բազմազան են, որ մի նոր ճիւղ եւս (ovologie, embryologie) աւելցած է կենսաբանական գիտութեանց շարքին մէջ։ Ուստի խիստ համառօտակի կը թուենք գլխաւոր կէտերն, սկսելով նախ կազմաւորեալ ձուին նկարագրութենէն։

Արգանդին մէջ մարդկային ձուն կը կազմեն սաղմն եւ նորա յարակից մասունք, որք են. թաղանթք կամ պատատք, սոցա սպարունակած ջուրն (eaux amniotiques), պլակինդն (placenta) եւ պորտային լարն (cordon ombilical) որոց միջոցաւ մօրն եւ որդւոյն կամ սաղմին մէջ հաղորդակցութիւն կը հաստատուի։

Ջուրն, որ կը նմանի հաւկթի ճերմկուցին, յղութեան սկիզբն յստակ է, բայց յետոյ կը փոխուի կաթնագոյն եւ փոքր ինչ իւղոյին թանձրութեամբ, մասնաւոր նողկացուցիչ (nauséabond) հոտով մի ջրոյ, որուն մէջ բնասպատակի ծիւեր (flocons d'albumine) կը գտնուին։ Քանակութիւնն ընդհանրապէս 500 կրամի չափ է եւ սաղմին մեծութեան հետ խոտորնակ համեմատութեամբ կը տարբերի, այսինքն սաղմն որչափ մեծ լինի, այնչափ նուազ է ջրոյն քանակութիւնը։ Այս հեղուկին պաշտօնն է, յղութեան միջոցին, մեկուսացնել սաղմն զինքը շրջապատող մարմիններէն, որով նորա

չարժմունքն կը դիւրանան, առանց որոյ նա ճնշման տակ պիտի մնայր եւ իւր զարդացումն անկարելի պիտի լինէր. պահպանել զայն ըստ կարելւոյն. այլ եւ այլ արտաքին ազդեցութիւններէ որք կրնան պատահիլ մօրն եւ իրեն (սաղմին) վնաս հասցնել, զորօրինակ բաղխմունք, ընդհարումն, հարուած, ցնցիւն եւն. ծանրութեան կանոնաց հնազանդելու դիւրութիւն ընծայել նմա, որ այդ ջրոյն մէջ ազատաբար կը լողայ: Իսկ ծննդաբերութեան միջոցին, այս հեղուկին պաշտօնն է գլխաւորաբար սաղմն պաշտպանել արդանդի կծկութեանց (contractions utérines) ուժգնութենէն ճնշուելէ; եւ ինչպէս յղութեան մէջ, նոյնչափ եւ առաւել այս միջոցին պորտային լարն ճնշուելէ արգելուլ, որով սաղմին ու պլակինդին մէջ արեան շրջանը դադարման վտանգէ զերծ պահել:

Պլակինդն (placenta, հշ) մեղէն կակուղ, սպնգանման, մութ կարմրագոյն զանգուած մ'է բոլորշի կամ ձուաձեւ, քիչ շատ նման մի կարկանդակի, 16–20 հարիւրորդամէթր տրամագծով, որոյ կեդրոնն աւելի թանձր է քան շրջապատն: Մեծագոյն մասամբ արեան երակներէ կազմուած է (ինչպէս վերն յիշեցինք) ու արտաքին երեսն փակած կամ լաւ եւս արմատացած է արդանդի հիւսուածոյն (tissu) մէջ, իսկ ներքին երեսին կեդրոնէն կը ծնի պորտային լարն, այսինքն բոլոր փոքրիկ երակներու մէկտեղ հաւաքուելով յառաջ եկած երեք գլխաւոր երակներն (veine et artères ombilicales) ճկոյթ մատին հաստութեամբ ու 45–60 հարիւրորդամէթր երկայնութեամբ, արտաքուստ երկու թաղանթներով (chorion et amnios) պատած մի լար կը կազմեն, որոյ մէս ծայրը կ'երթայ կը յանդի մանկան պորտին եւ այս միջոցին նորա արիւնը կը շրջագայի պլակինդէն դէպ 'ի մարմինն ու փոխադարձաբար:

Այս բացատրութիւններէն յետոյ գամք հիմայ բուն սկիզբին ու տեսնեմք հետզհետէ կերպարանափոխութեանց ու կազմութեանց յաջորդութիւնը:

Զուիկն երբ կը հասնի արգանդին մէջ մէկ հազարորդամէդրի չափ իսկ չի կայ: Անցնիմք երկու շաբաթ, երրորդ շաբթուն մէջ նախասաղմն աչաց տեսանելի է արդէն: Այս միջոցին նա կը նմանի մի որդի, սպիտակ գորշագոյն, կէս

թափանցիկ, մածուցիկ, 4-7 հազարորդամէթր երկայնութեամբ եւ 10-15 հարիւրորդակրամ ծանրութեամբ։ Դեռ լրանն միայն կազմուած է։ Հինգերորդէն վեցերորդ շաբաթուան մէջ նախասաղմն աւելի ամրութիւն (consistance) կ'ըստանայ, եւ նորա զանազան մասունքն աւելի որոշակի կը տեսնուին։ Մէկ ու կէս հարիւրորդամէդր երկայնութիւն եւ շուրջ մէկ կրամ ծանրութիւն ունի։ Գլուխը աւելի կը մեծնայ քան մարմնոյն միւս մասերն։ Երկու փոքրիկ սեաւ կէտեր աչերը կը ցուցնեն, իրանին երկու կողմն երեւցող զոյգ մի փոքրիկ պտկունք բազուկներուն, եւ աւելի վարն երկու բոլորաձեւ այտուցք ստորին անդամոց (membres inférieurs) սկսիլը կը ծանուցանեն։ Սկրտն վաղ իսկ կը ճանչցուի իւր բաբախիւններէն, զի արդէն երկրորդ շաբթուն մէջն սկսած էր ընդ աղօտ նշմարուիլ։ Աճումն արագապէս կը շարունակէ. երկրորդ ամսուն վերջն վերին եւ ստորին անդամք առաւել յայտնի կը տեսնուին, ծննդական գործարանաց նախագծերն կ'երեւին, ողնածուծն որ երկրորդ շաբթուն եւ թոքերն որ առաջին ամսոյն վերջն գծուիլ սկսած էին, այժմ ալ աւելի կը զարգանան։ Այս միջոցին սաղմին երկայնութիւնն 3-4 հարիւրորդամէթր ու ծանրութիւնն 12-20 կրամ է։ Գլուխն ամբողջին մէկ երրորդ մասէն աւելի մեծ է, աչերը դուրս ցցուած են, քիթը կ'երեւի, բերնի խոռոչը բաց է։

Երրորդ ամսուն մէջ գանկն եւ գլխոյն ուրիշ մասերն մեծապէս կը զարգանան, վիզը յայտնի է, կուրծքը կը շինուի եւ սրտին բաբախիւններն կը ծածկէ. ձեռաց վրայ մատունք կը գծուին եւ յայտմհետէ նախասաղմն բաւական ամրութիւն ստացած է սաղմն անունը կրելու համար։ Չորրորդ ամսուն մէջ ծանրութիւնն 120-180 կրամ եւ երկայնութիւնն 10-18 հարիւրորդամէթր է։ Գլուխն ամբողջին մէկ երրորդն կը կազմէ։ Աչաց կոպերն, ունգունք ու շրթունք կ'երեւին. սեռն կրնայ զանազանուիլ, մազեր կը բուսնին եւ մի ամենանուրբ աղուամազ մորթն կը ծածկէ. այլ որ ամենէ կարեւորն է սաղմին շարժմունք կ'սկսին։

Հինգերորդ ամսուն մէջ ծանրութիւնն 2-3 հարիւր կրամ եւ մեծութիւնն 20-25 հարիւրորդամէթր է, որոյ քառորդ մասը միայն կը գրաւէ գլուխն։ Մօրն զգալի կը լինին շարժ-

մունք սաղմին, որ կենդանույն կրնայ արտաքսուիլ.

Վեցերորդ ամսուն մէջ բոլոր մասունք կը կանոնաւորին, մաղերը կը բազմանան, եղունգներն կ'երեւնան, շարժմունք առաւել յայտնի են ու սաղմն այն աստիճան զարգացած է որ, եթէ այս միջոցին արտաքսուի կրնայ ընչել, ճչել եւ ապրիլ մի քանի ժամ իսկ։

Եօթներորդ ամսոյն մէջ մարմնոյն երկայնութիւնն 32-36 հարիւրորդամէտր է, մաղերն կ'երկարին ու աւելի մութ գոյն կ'առնուն, գլուխը ընդհանրապէս վար դարձած է։

Ութերորդ ամսուն մէջ երկայնութիւնն 40-45 հարիւրորդամէտր եւ ծանրութիւնն արդէն 2-2½ քիլօ է։ Սիրողջ մարթն ծածկուած է մի ճարպանման ծեփով (enduit sébacé):

Այսպէս տաճումն կը շարունակի մինչեւ իններորդ ամիսն, յորում երկայնութիւնն 50-60 հարիւրորդամէթր եւ ծանրութիւնն 3-3½ քիլօ է։ Այժմ բոլորովին պատրաստ է 'ի լոյս գալու։

Սաղմն հետեւեալ դիրքով կը կենայ արգանդին մէջ։ Ինքն իր վրայ դէպ 'ի յառաջակողմն կորացած, գլխած, գլուխը կուրծքին վրայ խոնարհած, ոտքերն դէպ 'ի վեր սրունքներուն առջեւ եւ սրունքն ուժգնակի կրկնուած (flêchi) ազդերց վրայ, որոնք ալ որովայնին վրայ յետցած են։ Ծունդերն իրարմէ անջատ, իսկ կրունկներն իրարու մօտեցած եւ երասանին վրայ հանգչած են։ Բազուկներն լանջաց քովերէն կախուած, այլ դաստակներն (avant-bras) խաչաձեւ ծալուած կուրծքին վրայ, իբր թէ ծնօտն երկուց ձեռաց մեջտեղն բռնելու համար։ Այս կերպով ինք իր վրայ կքած սաղմին ամբողջը մի ձուակերպ կը կազմէ 28 հարիւրորդամէթր արամագծով, գլխիվայր, ինչպէս կը ներկայանայ հասարակօրէն ծնանելու ժամանակ։

(Շարունակելի)

ՏՕՔԹ. Տ. ՔԱԲԱՄԱՃԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆ ԱՍՏԵՂԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Բովանդակ երկնակամարը ծածկող աստեղաց չքեղ երեւոյթն միշտ մարդկան մտադրութիւնն գրաւած է, բայց մանաւանդ այն երկիրներուն մէջ՝ ուր կլիման միօրինակ ըլլալով միանգամայն օդն ալ յստակ է։ Արդ որքան սքանչելի է առաւօտուն Արեգական ծագիլն՝ այն ատեն որ հորիզոնին արեւելեան եզերքն, կ'սկսի դեղին մանիշակագոյն յետոյ նարընջագոյն, քիչ մը վերջը կարմիր գոյնն ստանալով ցորեկուան լուսաւորին ելքն աւետել։

Արեգակն հորիզոնին վրայ կը ներկայանայ, անոր վրայ ամենաբարձրանայ, յետոյ խոնարհելու սկսելով վերջապէս տեսանելի ըլլալէ կը դադրի։ Ասոր կը յաջորդէ առաւօտուն Արեգական ելլելէն յառաջ տեղի ունեցող երեւոյթն, բայց հակադարձ կերպով, այնպէս որ փոխանակ անոր շլացուցիչ լուսաւորութիւն մը յաջորդելու խաւարին ստուերն կը տիրէ, կը հասնի գիշերը։

Այս մթութեան ժամանակն ալ տեսարանը նուազ ազդու չէ։ Արեգական մանելէն անմիջապէս ետքը, երկինքն ամենափայլուն աստղերով ծածկուած կ'երեւի, որմէ կը հասկըցուի թէ ցորեկ ատեն ալ աստեղք հորիզոնին վրայ ներկայ՝ բայց Արեգական լուսաւորութեան պատճառաւ անտեսանելի էին։ Ապաքէն ցորեկ ատեն ալ աստեղք կրնան տեսնուիլ, թէ որ խոր ջրհորի մը մէջէն երկինքն դիտելու ըլլայինք եւ կամ բարձր լերան մը վրայէն երկնակամարն զննէինք։

Անցեալ տարուան Մայիսի 5 ին Արեգական խաւարումն, որ Պաղեստանի մէջ բոլորական եղաւ նոյն ատենն ցորեկուան Ասաղն շրջապատող Ցուլ հմայաստեղութեան Ազոնեպարան առաջին կարգի աստղն, Բոյլք կոչուող աստեղք, Լուսնթագ եւ Երեւակ մոլորակներն յայտնի կերպով երկնից երեսը կը փայլէին։ Ասկէ զատ Արեգական անմիջապէս քովը պարզ աչք գիտաւոր մ'ալ տեսնուեցաւ, զոր նոյն խաւարումն դիտելու համար Եգիպտոս գացող աստեղագէտք դիտակաւ զննեցին ու անոր մէկ լուսապատկերն խակ յաջողեցան հանել։

Ցորեկուան ատեն զննուած ամենէն առաջին աստղն Ան-

դէորդ (Վահագն) համաստեղութեան Արկտուրոս կոչուող առաջին կարգի աստղն եղած է։ Ասոր փորձը ամենէն յառաջ 1635 ին Մարկն դաղղիացի աստղաբանը ըրած է։ Ցիշեալ աստղին դիրքը յառաջուընէ աղէկ գիտնալով լաւ դիտակի մը միջոցաւ զայն ցորեկ ատեն կրնանք տեսնել։

Արեգակն հորիզոնէն հեռզհետէ վար խոնարհելով, երկնից վրայ տեսանելի աստեղաց թիւը հետզհետէ բազմանալու կ'սկսի, եւ եթէ լուսին չըլլայ, երկնակամարը բազմաթիւ աստղերով ծածկուած կ'երեւի։ Բայց եթէ երկինքն դիտած ժամանակնիս քիչ մը միտ դնենք կը տեսնենք որ աստեղք հորիզոնին մի եւ նոյն կէտին վրայ չեն կենար, այլ ոմանք անոր վրայ կը բարձրանան, ոմանք կը խոնարհին եւ ոմանք ալ դեռ նոր կը ծագին, բայց միշտ իրարու ունեցած յարաբերական դիրքերնին պահելով։

Այս երեւոյթք նոյն իսկ ամիսին մտադրութիւնն կը դրաւեն, բայց աստեղագիտութիւնն մարդկան մտադրութիւնը միայն աստեղաց տեսարանին վրայ չի հրաւիրեր, այլ կ'ուսուցանէ որ, եղանակներն, ցորեկուան ու գիշերուան երկայնութեանց փոփոխութիւնք, Արեգական կամ երկրի որ երկնային մարմիններէն մին է, երկնից վրայ առած զանազան դիրքերէն կախում ունին, կը ցուցընէ որ աստեղաց դիրքն ու շարժումնքն ճամբորդին ու նաւուղիղին լապտերներն են, որ առանց անոնց աշխարհագէտն անկարող է։ Բայց աստեղագիտութիւնն 'չահաւէտ եղած է նաեւ նորերս պատմական թուականներն ստուգելովն, ցուցընելով որ, օրինակի աղագաւ՝ պատմութեան մէջ յիշուած խաւարում մը, ոչ թէ սա թուականին, այլ ուրիշ թուականի մը մէջ տեղի ունեցած պէտք է որ ըլլայ եւ ըստ հեռեւորդի նոյն պատմական դէպքը սա որոշեալ թուականին մէջ պատահած ըլլալու է։ Աստեղագիտութիւնն կը մեկնէ նաեւ հին հեթանոսաց զանազան աղանդից ծագումն։ Վերջապէս աստղաբաշխութիւնն օգնութեան կը հասնի նաեւ փորձառական փիլիսոփայութեան, միջոցաւ վերջին ժամանակներս եղած լուսապատկերային վերլուծութեանց, որք այժմ բնագիտական աստեղագիտութեան մէջ լայնածաւալ տեղ մը կը գրաւեն։

Երկայն կ'ըլլայ հոս աստեղագիտութեան զանազան ճիւղերուն վրայ երկարօրէն խօսիլ, բայց այսու ամենայնիւ պէտք չէ մոռնալ նաեւ աստեղագիտութեան մաթիմատիկեան մասն, որով յառաջուընէ հաշուի միջոցաւ աստեղաց որ եւ իցէ ժամանակի մը մէջ ունենալիք դիրքն ու շարժումնքն կը գուշակեն։

Այժմ ակնարկ մ'ալ ձգենք աստեղագիտութեան պատմութեանը վրայ։

Աստեղագիտութեան սկիզբը ժողովրդոց պատմութեան առաջին ժամանակաց մթութեան ստուերին մէջը կը կորսուի, բայց շատ մը յիշատակարաններ անոր ամենամեծ հնութիւնն կը ցուցընեն ու կ'ապացուցանեն, որովհետեւ պէտք էր որ այն հին ժամանակաց ժողովուրդք, որք կեդրոնական Ասիոյ յատակ կլիմայից ներքեւ կ'ապրէին, երկնակամարին սքանչելի ու միանգամայն հետաքրքրական երեւոյթն դիտած ու զննած ըլլային։

Աստեղագիտութիւնն, գիտութեանց ամենահինն է ու բոլոր հնութեան պատմութեանը մէջ ամենահարկաւոր դերն խաղացած է։ Արդեօք այս գիտութիւնն ո՞ր առանձնաշնորհեալ մահկանացուն գտած է։ — Ասոր չի կրնար ստուգական պատասխան մը տրուիլ, բայց կ'երեւի թէ այն օրէն որ երկրային էակի մ'աչքին մէջ խորհրդածութեան լոյսը ծնած է, այն օրէն սկսեալ երկնից զննութիւնն իւր սքանչելացուցիչ երեւոյթին, իւր մեծութեան եւ իւր մեծվայելչութեան համար մարդուս մտաց մէջ առաւելակշռութիւն մ'ստացած է։

Մեզի այս օրուան օրս անկարելի է աստեղագիտական զննութեանց սկզբան ժամանակն որոշել։ Հերոդոտոս որ պատմութեան հայրը կը կոչուի, արդէն ասէ 23 դար յառաջ նոյն խնդրոյն լուծումն զանց առնելու ստիպեալ էր։

Բայց պիտանի ու միանգամայն շահաւէտ է ամենահին ու ամենաճիշդ աստեղագիտական զննութեանց թուականներն որոշել, զորոնք հին ազգաց տարեգիրք նշանակած են։

Աստեղագիտական ամենահին ու ամենաճիշդ զննութիւնք Ճենացւոց կը վերաբերին, որովհետեւ ճենական աւանդութիւնք, աստեղագիտական զննութեանց կարգադրութիւնքն մինչեւ Սին-Նունկի ժամանակն կը հանեն, որ ճենական պե-

տութեան հաստատչին Ֆո-Հիի անմիջական յաջորդն եղած է։ Սին-Նունկ Քրիստոսէն 3253 տարի յառաջ դահը ելած է։ Ճենացւոց մէկ թագաւորը Հոանկ-Դի Քրիստոսէն 2608 տարի յառաջ աստեղագիտական դիտարան մը հաստատած է։

Ոմանք կը կարծեն թէ Հնդիկք ալ աստեղագիտութեան մէջ յաջողութեամբ յառաջադիմութիւններ ըրած ըլլան, բայց իրենց այս ուսման մէջ կարծեցեալ հմտութիւնք հիմնական ստուգութիւն չունին, թէպէտ Հնդկաց մեծ հնութիւնն ոչ ոք կարէ ուրանալ։

(Շարունակելի)

ՀԵՐՈՆԻՄՈՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Ուսուցիչ աստեղագիտութեան

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐՔ

30 Մայիս 1883

Ազնիւ ընթերցող, Սահմանադրութեան տարեդարձն այս տարի ալ կատարուեցաւ Հիւանդանոցին մէջ, այսինքն խումբ մը մարդիկ ճաշեցին Հիւանդանոցի բակին մէջ, եւ շրջեցան դիմացի պարտիզին մէջ՝ մինչդեռ երաժշտաց խումբ մ'ալ կը նուագէր։ Ահա հանդէսը. բայց մոռցայ գլխաւոր պարագայ մ'ալ յիշելու, այն է տեղատարափ անձրեւն որ եկաւ ամէն բան թրջելու իբր թէ արդէն ջուրն ինկած Սահմանադրութիւնն պէտք ունենար վերատին թրջուելու։ Է՛հ, ամէն տարի ժողովուրդն արեւէն կ'այրէր, այս տարի ալ թող թրջուի. եթէ ցաւալի կէտ մը կայ սոր մէջ՝ այն է թէ Աղդ. Հիւանդանոցը միայն 160 ոսկի վաստկեցաւ փոխանակ 250 ոսկւոյ, ինչպէս Հայրենիք ցաւելով կը հաշուէ։ Հիմայ ինձ պիտի ըսես, սիրելի ընթերցող, թէ այս հանդիսին նպատակն Հիւանդանոցին շա՞հ մը հանել է թէ բոլորովին ուրիշ բան։ — Ա՛յո՛, անտարակոյս, Սահմանադրութեան հաստատման տարեդարձը տօնել է, կը պատասխանեն մեր վարիչք, բայց միթէ գէ՞ջ է մէկ քարով երկու թռչուն զարնել, « թէ

աշտանակը մաքրել եւ թէ բիլակը պարարտացնել, ինչպէս կ'ըսէ թրքական առածն։ Բայց ասոր համար պէտք է եղեր որ ժողովուրդն յոգնի, քրտնի, այրի, աղտոտի, եւ փոխանակ հաճոյալից օր մ'անցընելու՝ տանջուի ու չարչարուի ամբողջ օրն. փոյթ չէ, հերիք է որ Հիւանդանոցին շահ մ'ելնէ։ Մենք, որ շատ զորձնական մարդիկ ենք, այսպէս մի միակ նպատակով գործի չենք ձեռնարկեր. պէտք է որ մէկ ձեռնարկութեան մէջ միանգամայն բազում նպատակներ ըլլան, թէ եւ երբեմն ալ իրարու հակասական։ Բայց պիտի ըսես թէ բնական չէ այս, եւ թէ ամէն քայլ մի միակ նպատակ, մի միակ ուղղութիւն պարտի ունենալ որ դէթ յաջողութեան հաւանութիւն մ'ընծայէ, թէ բոցը թէ վեր եւ թէ վար չուղղուիր միանգամայն եւ ջուրը թէ դարվար թէ դարվեր չհոսիր միանգամայն։ Սակայն դոքա բնութեան արարքն են, բնութեան որ կը գործէ պարզ եղանակներով, մենք բնութեան այդ պարզմտութիւնն կարհամարհենք. մենք պարզ ու բնական ճամբայներով գործելու չափ ակարամիտ մարդիկ չենք. մենք կ'ուզենք որ մէկ հարուածով օրհնենք ու անիծենք, գովենք ու պարսաւենք, յառաջդիմութիւն հաչակենք ու դէպ ետեւ քայլ մ'առնունք, անյիշաչարութիւն քարոզենք ու յար ոխակալ մնանք, մամոնայի ծառայենք ու Աստուծոյ երկրպագենք, առեւտուր ընենք ու ազգասիրութիւն պահանջենք, ժողովուրդէն սիրուինք ու մեծատուններէն յարգուինք, Սահմանադրութիւն ունենանք ու քմահաճութեամբ կառավարենք, փիլոն ունենանք ու չրջագեստներու քսուինք, գլխարկ կրենք ու աղաթուրֆա բարեւենք, բարեբարենք ու շահինք եա եա։ Ահա մեր այս դերբնական հիասքանչ կարողութեան մէկ փորձն ալ Հիւանդանոցի մէջ կատարուած Սահմանադրութեան տարեդարձի տօնն է։ Քանի քանի նպատակներու միանգամայն շծառայեր այն. Հիւանդանոցը շահիլ կ'ուզէ, Միացեալ ընկերութիւնք շահիլ կ'ուզեն, այս ինչ անձն այնինչ անձանց կենացը բաժակ առաջարկելու փափաքը գոհացնել կ'ուզէ, Երուսաղէմի Ս. Պատրիարքն իր թմբուկը զարնել եւ օգուտ քաղել կ'ուզէ առիթէն՝ շմոռնալով միանգամայն բաժակ առաջարկել Միաբանութեան կենացն, որու լինք եւս անդամակիցն ու գլուխն

է՝ վասն գերազանց ազգասիրութեան նորա որով քառասուն հազար ոսկի պարտուց ենթարկեց զԱզգն։ Այս ամէնքն ալ միանգամայն կը կատարուին, բաց ի..., բաց ի այն բանէն որ հանդիսին բուն նպատակն է, այն է տօնել արժանապէս զԱհմանադրութիւն, բան մ'որ այս տարի բոլորովին մոռցուած կ'երեւէր, այնպէս որ եթէ բարեկամիս մէկն որ վարժապետ է՝ բաժակ չառաջարկէր նորա յարատեւութեանն ու արդիւնաւորման համար, այնքան անձնական՝ անհատական՝ անարժէք ու չղտմական բաժակաց մէջ Հանդիսադիր մարմնոյն անդամներէն եւ սեղանին դահերէցներէն ոչ մէկուն մտքէն պիտի անցնէր խեղճ Սահմանադրութիւնն, խեղճ Օրէնք, խեղճ Սկզբունք որ գոնէ լիազօր Ցանձնախմբի մ'անդամ չէ...։

Բայց եթէ Հիւանդանոցն ընդհանրապէս յարմար տեղ մը չէ այսպիսի հանդէս մը տօնելու եւ օրուան նպատակէն բոլորովին տարբեր նպատակով մը մի քանի տարիներէ ի վեր հոն փոխադրուած է հանդիսավայրն, ուրիշ կողմանէ խորհրդաւոր յարմարութիւն մը կայ որ ուշադրութեանս դարկած է եւ զոր կ'ուզեմ ի վեր հանել։ Բացատրեմ. — Հիւանդանոց կոչուած հաստատութիւնն կարծես մեր Ազգին մէկ մանրանկարն է իւր ծոցոյն մէջ պարունակած կերպակերպ չուառութիւններովն, հոն կան անկեալ անպաշտպան ծերեր, հիւանդներ, որբեր, աղքատներ, յիմարներ եւ կը ներկայացնեն մի հինօրեայ, անտէրունջ, որբ նիւթական ու բարոյական աղքատութեամբ տանջուող Ազգի պատկերն. Հիւանդանոցի պատասխարեալք որոց մօտ բոլոր տարին ոչ ոք կը հանդիպի եւ որոց շուրջ տասներկու ամիս կը տիրէ համր ու ցաւալից լռութիւն մը, տարին միանգամ յանկարծ կ'արթննան իրենց վշտալի թմրութենէն, կողոքուին ձայնով, շարժումով, երգով, ցնծումով եւ պահ մը կը կարծեն իրենց ցաւերն հատած, իրենց արցունքն տայաւէտ սրբուած, մխիթարիչ այցելութեանց սկիզբն հասած եւ հառաչանաց ու հեծութեանց նոր օրերու հետ յաջորդած երգ եւ խնդում. բայց ահա երեկոյ կը լինի. արեւը կը խոնարհի դէպ արեւմուտք, տակաւ առ տակաւ ամբոխը կը ցրուի, ձայները կը դադրին, երաժշտութիւնը կը լռէ, քիչ քիչ ստուերը կը տա-

բածուի ու կը թանձրանայ Եէտիդուլէի ամայացեալ դաշտերուն վրայ, ու ծերունի պատասպարեալը կը դառնայ տխուր իւր խշտեկին վրայ, եւ որբը կը ճաշակէ սգալից իւր լուբիան կամ բակլան, ու հիւանդն կը գտնէ վերատին իւր ցաւերն զոր պահ մի մոռցեր էր, եւ յիմարն կը մտնէ իւր ցուրտ ու մութ նեղ խցիկն, եւ ալ դարձեալ կ'սկսին մենութեան, ամայութեան լուռ տանջանքի, անձայն արցունքներու տասներկու երկայն ամիսներ։ Ա յսպէս նաեւ Հայերը տարին մի օր կ'արթննան իրենց թմրութենէն, աչքերնին կը շփեն, կը յիշեն թէ իրենք ազգ մ'են ու սահմանադրական ազգ մը, կը զարդարուին, խումբ կը կազմեն, կը դիմեն հանդիսավայր, ա՛լ իրենց դէմքը չունի խորշոմ ու ոչ ճակատն ամպ, կը ճաչեն զուարթ, կ'երգեն, կը պարեն, ողջոյն կուտան նոր հորիզոններու, նոր օրերու, կը նմանին թիթեռնի մ'որ պահ մ'առաջ բանտուած էր իր պատենին մէջ եւ հիմա ազատ կը թռչուտէ օդին մէջ. ա՛լ Հայութիւնը ծեր չէ՝ նորափեսուր զարդարուած է. ա՛լ լքեալ ու անպաշտպան չէ, ա՛լ յիմար չէ, կը զարմանայ իր խելքին ու հանճարին վրայ որով կը ճառագայթէ եւ իւր ճակատագրին հանդոյցը կը լուծէ դիւրաւ մի քանի բառերով, բայց այս նորանշան երեւոյթն օդերեւոյթ մ'է միայն, վաղանցիկ օդերեւոյթ մը.

Et, rose, elle a vécu ce que vivent les roses:
L'espace d'un matin,

արեւուն վերջին նշոյլներուն հետ ամէն բան կ'անցնի, ամէն բան կը սրբուի. եռանդ, յոյս, խոստում, առաջադրութիւն, ամէն ինչ կը մնայ հիւանդանոցի պարտէզին մէջ կամ կը ցնդի դինւոյ եւ դարեջրոյ շղթաներուն կամ փոշիներուն հետ, եւ ամէն որ հեռեւեալ օրը ձեռք կ'առնու նորէն իւր սովորական կեանքի արօրն, կը փոթթուի իւր անտարբերութեան վերարկուին մէջ, ոսկեղինիկ երազներու աշխարհէն կ'իջնէ իւր մթին ու ցուրտ անակին ու տրտմալից նահիին մէջ։ Ա՛յս տեսութեամբ ահա ըսի որ խորհրդաւոր յարմարութիւն մը կայ սահմանադրութեան տարեդարձի նոր հանդիսավայրին մէջ, որ սակայն այս տեղափոխումը տնօրինողներու մտքէ անցած չէ անշուշտ. ինչ որ տեղի կ'ունենայ ազգին մէջ՝ ընդարձակ միջոցի մը վրայ, նոյնին նմանութիւնը

կը տեսնես աւելի անձուկ ու ամիսով միջոցի վրայ հիւանդանոցին մէջ։

Բայց միթէ իրօք սահմանադրական չէ՞նք. չունի՞նք երեսփոխանական ժողով, օրինաւոր վարչութիւն եւ տեսուչ իսորհուրդներ, ի՞նչ բան կը պակսի մեզ։ Ահա անցեալ օր Ս. Նախագահին ճառով բացուեցաւ երեսփոխանաց ժողովոյն նոր նստաշրջանը. Ս. Նախագահն յաջողութիւն մաղթեց ժողովոյն աշխատութեանց ու օրհնեց զայն։ Անտարակոյս, ասոնց ամէնն ալ լաւ է. բայց ո՞վ չգիտէ թէ Սահմանադրութիւն ձեւերու մէջ չէ միայն, եւ թէ շատ կարելի է ձեւը պահել եւ ոգին կորսնցնել։ Նոյնն այսօր մեր մէջ եղած չէ՞ս տեսներ, երբ դիտես ժողովոց ապարդիւնութիւնն, երբ դիտես թէ նոքա կարծես խօսք ու գիր միայն արտադրելու յատուկ մեքենաներ են եւ թէ իրենց որոշումներն գործնական ազդեցութենէ զուրկ են։ Այսօր, ընթերցող բարեկամ, կրնամ ըսել թէ մենք երկու վարչութիւն միանգամայն ունինք. մին օրինական, միւսն իրական, ինչ որ գործնականին մէջ աւելի կ'արժէ, կարծեմ։ Նոր դրութիւնն հետզհետէ կ'արմատանայ մեր մէջ. այն է թողուլ սահմանադրական օրինաւոր ժողովներն որ շարունակեն իրենց գումարումներն, խօսին, վիճին, գրեն, տեղեկագրեն, որոշեն, նման օդի մէջ դարձող անիւներու, ինչպէս կ'ակնարկէր անցեալ օր Շահնուր, եւ միւս կողմէն ազգային իրաց, շահուց, հաստատութեանց իրական մատակարարումն անկախապէս կեդրոնացնել անպատասխանատու լիազօր յանձնախմբերու, մասնախմբերու ձեռքին մէջ, որք անուանական վարչութեան քով կը ներկայացընեն իրական վարչութիւնն։ Արդէն Դու իսկ կրցար տեսնել Նախագահական ճառին մէջ Յանձնախմբերու երկայն ցանկն։ Անշամ մ'որ պէտքի մը համար Յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, ալ այդ Յանձնախումբն մշտակայ մարմին մը, զօրութիւն մ'է որ չդադրիր գոյութիւն ունենալէ ու գործելէ՝ նոյն իսկ երբ զինք ծնանող պէտքն անհետանայ։ Որովհետեւ, կ'ըսեն, ի՞նչպէս յաւելեալ գումարն վստահին վարչութեան. իրենք ժողովեցին՝ պէտք է որ ցվերջ մնայ իրենց տրամադրութեան տակ ու գործածուի ըստ իւրեանց հաճոյից։ Ահա կեդր. Ուսումնարանի խնդիրն ալ. Ս. Պատ-

ռիարքի առաջարկութեամբ հանգանակութիւն մը կ'սկսի ինչ ինչ պէտքերու համար. Յանձնախումբ մը կը կազմուի հանգանակութիւնն յառաջ մղելու համար. այս Յանձնախումբն՝ փոխանակ իրեն յանձնուած գործն յառաջ տանելու՝ ափին մէջ կը պահէ պինդ արդէն հաւաքեալ դումարն, որ աննշան է ինքնին, եւ այդու իրաւունք ստացած կը համարի բացուելիք կեդրոնական վարժարանին ծրագիրն յօրինելու եւ անկախ տեսչութիւնն վարելու՝ իր ձեռքին մէջ կեդրոնացընելով ազգային աղբիւրներէ այս նպատակաւ գալիք հասոյթներն, որովհետեւ 1500 ոսկին (մեծ բան) չվատահիր եղեր Ազգ. Ուս. Խորհրդոյ։ Եւ ահա նոր՝ ինքնակոչ Ուս. Խորհուրդ մ'որ կից մը կուտայ օրինաւորին ու կը դատապարտէ զայն թուղթերու հետ միայն խաղալու։ Անդին դեռ կան կալուածոց Հոգաբարձութիւններ, պարտուց բարձման, Կաթողիկոսական խնդրոյ եւ եւ Յանձնախմբեր, ո՞ր մէկն համբեմ։

Կարելի է ըսես որ աւելի ազէկ. այս կերպով երկու վարչութիւնք կ'ունենանք փոխանակ մէկի, եւ այս հարստութիւն մ'է։ Ինձ համար այս հակասութիւն է, ապօրինաւորութիւն ու խառնակութիւն է, պատասխանատուութեան սահմանադրական սկզբունքին ջնջումն է, քմահաճութեան իշխանութեան մ'սկզբնաւորումն է, անիշխանութիւն է եւ ապրին ու բանականութեան ընտրեալին տեղ բախտին ընտրեալն անցնելու ճնշակար ու աններելի դրութիւնն է, որ գործադրութեան կը դրուի դժբախտաբար Սահմանադրութեան հաստատութենէն 25 տարի ետքն իսկ։

Գալով նախագահական ճառին, դեռ կը մտածեմ անոր վրայ ու դեռ չեմ կարող հասկնալ ինչ օգուտ կը կարծէ քաղել Ս. Նախագահն այդպիսի խօսքերէ, որոց ոչ ինք կը հաւատայ եւ ոչ ժողովն. կ'ուզեմ ակնարկել այն ընդ հենդն ըսուած խօսքերուն ու այն յուսահատական եղանակին որ ճառին նկարագիրն կը կազմէ։ Ինքն իսկ կը խոստովանի թէ հաղար անգամ ըսեր ու գրեր է ադոնք, եւ ինչ շահ վերջոտին յեղյեղել։ Ո՞վ կը հաւատայ Ներսէս Սրբազանի ապիկարութեան ու անկարողութեան, որ ամենէն արի ու ազդեցիկ պատրիարքը ճանչցուած է։ Եւ ինչո՞ւ ըլլայ ապիկար.

իւր առողջական վիճակը լաւ է, իւր միտքը՝ զօրաւոր, իւր կամեցողութիւնն ալ սաստիկ. ազգն ալ մեծամեծս չպահանջեր իրմէ, վասն զի գիտէ թէ որ եւ է իշխանութիւն ամենակարող չէ, ո՞ւր մնաց մեր ազգային իշխանութիւնն։ Բայց կարծես Ներսէս Սրբազան սրդոզածի պէս կը խօսի Ազգ. Ժողովոյ հետ. չգիտեմ ի՞նչ կայ. գէշ ազէկ՝ ազգին ներկայացուցիչ մարմինն է որ գինքն ընտրած է եւ որուն հետ գործելու պարտական է. պէտք չէ՞ որ ձեռք ձեռքի տայ անոր հետ, քաջալերէ զայն, առաջնորդէ անոր, պէտք չէ՞ր որ բացման ատեն բացատրէր ազգին կարօտութիւններն, ներկայէր ժողովոյն իւր յառաջիկայ աշխատութեանց նիւթն եւ իւր հայրենական խնամքն ու օժանդակութիւնն խոստանար նմա, վաւէր ժողովականաց սրտերն ու ժողովրդեան բեկեալ սիրտն հաստատէր յոյսեր տալով ու բարեաքութիւններ աւետելով։ Մինչեւ ե՞րբ այս դառնութիւն. ո՞վ ի՞նչ ըրած է Ս. Պատրիարքին, եւ ո՞ր պատրիարք աւելի հանգրանաց ու վստահութեան յոյսեր ընդունած է Ազգէն ու Ազգ. Ժողովէն քան Ներսէս. Ներսէս չէ՛ ապիկար. Ժողովրդականութիւնն զոր կը վայելէ՝ իւր մեծագոյն կարն ու զօրութիւնն է. միայն թէ ուզէ օգուտ քաղել այդ ուժէն եւ ազգային ներքին իրաց բարեաքման համար ուզէ խնդրել ժողովրդեան աջակցութիւնն քան անտարբեր հարուստներու որ բան մ'ըրած չեն ու բան մ'ալ ընելիք չունին։ Ինքն իսկ այս ցաւն չէ՞ յայտնած բազմիցս։ Թող երեսը դարձնէ առ ժողովուրդն, թող խօսի անոր հետ համակիր ձայնով, թող անձամբ գլուխ կանգնելով ազգօգուտ ձեռնարկութեանց՝ պահանջէ եւ չարհամարհէ անոր լուման, եւ պիտի տեսնէ որ Վարժապետանոց, Ընծայարան, Հիւանդանոց իրրեւ դիւթութեամբ պիտի ելնեն կանգնին այդ լումաներով որ իրարու քով դալով պիտի կազմեն գումարներ որոց քով յամանց ազգասիրաց նուիրեալ վսեմ գումարներն գահաճ պիտի երեւին։ Ինքն ամենէն լաւ գիտէ թէ ժողովուրդն ծովու ալիքներու պէս է եւ անապատին աւազներուն պէս է. հատերը տկար են՝ բայց նոցա միութիւնն մեծաղօր է։

ՀՐԱՉԵԱՅ

ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ ՃԵՄԱՐԱՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՑ

Ի ՄՈՍԿՈՒԱ

Ներփակեալ նկարագիրն որ կը վերաբերի Լազարեան մեծանուն տոհմի դլուխ դործոցն համարուող հռչակաւոր ճեմարանին ուր պատիւ ունեցայ այցելել 1880ի ճամբորդութեամբ, բաւականին հետաքրքրական կրնայ համարուիլ մեզ, թրքահայերուս համար. ուստի ծանօթութիւններս, զոր քաղած եմ յիշեալ ճեմարանի կրօնուսոյց Արժ. Տէր Յակոբ աւագ քահանայ Սուրենեանցէ կը դամ խնդրել Երկրագունցի ... տնօրինութենէն որ բարեհաճի տեղի տալ հրատարակութեան առ ի գիտութիւն յարգելի ընթերցողաց։ Գործ մը որ, իւր հաստատուն հիմնաւորութեամբ՝ ոչ միայն պատիւն ու փառքն կը բարձրացնէ ՀԵՂԻՆԱԿ տոհմի անմահ անուան, այլ միանդամայն բարեդործութեան, առաքինութեան եւ անմահութեան դասեր կ'աւանդէ ընկերական աշխարհի մէջ, նաեւ բիւր պարծանքներ կը յաւելու իւր բարեյիշատակ դերդաստանը ներկայացնող արժանաւոր ժառանգորդաց։

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ԶԱՔՐԵԱՆ

Ազգային ուսումնարաններու մէջ արդէն վաթսուն եւ չորս տարի է որ Մոսկվայի Լազարեանց Տեարց ճեմարանը առաջին տեղը կը բռնէ կանոնաւոր ու ժամանակի պահանջումներու համեմատ լուսաւորելով ազգի մանուկները, եւ այսպէս անմահացնելով իւր հիմնադրի անունը։ Ներկայ դարուս քաղաքական եւ զինուորական փառաւոր անուն ստացող հայ պաշտօնեաներու, եկեղեցւոյ բեմերէն քարոզողներու, նոյնպէս ուս եւ այլ ազգութիւններու պատկանող բարձրաստիճան եւ լուսաւորեալ անձանց՝ հաղարի չափ անունները մենք կը կարդանք այս լուսաւորութեան տաճարի պատերէն կախուած ոսկեդիր տախտակներու վերայ եւ աշակերտաց ցուցակներուն մէջ։ Համառօտենք այդ ազդաշահ դաստակերտի անցեալը եւ ներկայն։ Լազարեանց ճեմարանը կը կրէ

իւր ճակտի վերայ այս ոսկետառ վերնագիրս « ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ ՃԵՄԱՐԱՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՑ 1815 »։

Վեհազնեայ Յովհաննէս Եղիազարեան Լազարեանցը 1800 թ. կտակով աւանդեց սորա շինութիւնը, եւ նորա եղբայր Յովակիմ Լազարեանց իրագործեց (¹), հիմնելով 1813 թ. եւ 1815 թ. ժողովելով Ռուսաստանի հեռաւոր քաղաքներէն երեսունի չափ հայ մանուկներ, յանձնեց փորձառու եւ աշխատասէր վարժապետներու, իւր վերայ պահելով նոցա մերձաւոր հսկողութիւնը։

Ինչպէս նորաբաց կրթարան՝ հարկաւ եւ սա, յառաջադոյն էր իբրեւ մասնաւոր ուսումնարան աղքատիկ հայ մանուկներու համար։ Բայց չանցաւ շատ ժամանակ եւ աշակերտներու արագընթաց զարգացմամբ բացուեցաւ չորրորդ դասատուն եւ այն ժամանակէն Լազարեանց ուսումնարանը ստացաւ Մոսկվայի մէջ այն նշանակութիւնը, որ ամենայն ազգերէ անխտիր սկսան յաճախել երթեւեկ աշակերտներ։

Ուսումնաւարտ հայ երիտասարդները զարգացած էին ազգային գրականութեան եւ Հայկաբանութեան մէջ, ինչպէս կերեւայ նոցա գրուածներէն ու ժողովածներէն « Մուսայք Արարատեան ». եւ որովհետեւ ընդհանուր ուսման ընթացքը համապատասխան էր համալսարանական պահանջմունքներուն, ուստի Լազարեանց ուսումնարանէն ուսումնաւարտ երիտասարդները՝ ենթարկուելով հրապարակական քննութեան, ընդունելութիւն գտան համալսարանաց եւ այլ բարձրագոյն ուսումնարաններու մէջ։ Այս յաջող յառաջդիմութիւնը պատճառ եղաւ ուսումնարանին սեփհականելու մի քանի իրաւունքներ եւ այնպէս համակրութիւն գտաւ Հայերու մէջ, որ չ'նայելով ճանապարհի հեռաւորութեան եւ այլ արգելքներուն, Ցաճկաստանէն, Պարսկաստանէն եւ մինչեւ Հնդկաստանէն կը խրկէին իրենց զաւակունքը կրթութեան համար։ Ազգասէր հիմնադիրը անդադար կաշխատէր հաստատուն ուղղութիւն տալ ուսումնարանին՝ ապահովելով նորա ապագան եւ զանազան իրաւունքներ ձեռք բերելով

(¹) Նա այս շինութեանը նուիրեց իւր սեփհականութենէն այլ եւս 100000 ռուբլի։

ծառայողներու եւ ուսանողներու համար, որով օր աւուր աւելի կը ծաղկէր ճեմարանը։ Մի ժամանակ առանձին զարկ ստացաւ հայկական գրականութիւնը ուսումնարանի բանիբուն ուսուցիչներու եւ զարգացած ուսանողներու աշխատութիւններովը։ Սոցա մէջ հիմնուեցաւ Հայաստանի հնասիրաց ընկերութիւնը, որ եւ միացուց իւր հետ շատ օտարազգի հնախոյզներ։

Իսկ հիմնադրի միտքը յղացաւ մի այլ խորհուրդ։ — յանձնել ուսումնարանը թագաւոր կայսեր հովանաւորութեան, համարելով այդ միակ միջոց ուսումնարանի յարատեւութեան եւ բարեբաւութեան համար։ Աղեքսանդր Ա. յարգելով երջանկայիշատակ Եփրեմ կաթողիկոսի եւ Յովակիմ Լազարեանցի խնդիրը, բարեհաճեցաւ (1824 թ.) ընդունիլ իւր հովանաւորութեան ներքոյ յիշեալ ուսումնարանը եւ կարգել խնամակալ իւր բարձր պաշտօնեայ կոմս Արակչիէվը՝ անկախ ազգային լուսաւորութեան նախարարի (մասրըֆ նազրը) իշխանութենէն։ Իսկ հոգաբարձութիւնը Յովակիմ Լազարեանցի մահուանէ յետոյ անցաւ նորա որդի Յովհաննէս Լազարեանցի։ Կոմս Արակչիէվից յետոյ՝ համաձայն հոգաբարձուի եւ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի միջնորդութեան, ճեմարանի գլխաւոր խնամակալութիւնը Նիկողայոս Ա. կայսրը յանձնեց (1828 թ.) կոմս Բենկենտորֆին, որ պատրաստեց նոր ծրագիր գիմնազիոնական կանոններու եւ այդ ծրագրի համաձայն Լազարեանց ուսումնարանը անուանեցաւ «Լազարեան ճեմարան արեւելեան լեզուաց»։ Այնուհետեւ Լազարեանց ճեմարանի անունը աւելի փառաւոր եղաւ շնորհիւ նորա առատաձեռն եւ բարերար հոգաբարձուներու։ Նոցա առատաձեռնութեամբ ճեմարանը ստացաւ հարուստ տպագրատուն հայ, ռուս, եւրոպական եւ արեւելեան լեզուաց տառերով։

Ճեմարանի խնամակալ կոմս Բենկենտորֆը եւս իւր կողմանէ չէր խնայեր ոչինչ չանք պայծառացնելու այդ ուսումնարանը։ Նա միջնորդեց Նիկողայոս կայսեր որ պարգեւեց ճեմարանին իրաւունք ու արտօնութիւն հաւասար երկրորդ դասակարգի ուսումնարաններու, սահմանելով գիմնազիոնական ուսման ընթացակից դպրութիւններ լեզուներու եւ

առարկաներու. իսկ հայ մանուկներու համար՝ բաց ի դոցանէ, հայ լեզու եւ կրօն։

Լուսաւորչական Հայոց Սինոդը Սրբոյ Էջմիածնի ցանկալով պատրաստել արժանաւոր եւ բարեկիրթ եկեղեցական պաշտօնեաներ նախագահութեամբ Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց Յովհաննու, կարգադրեց (1837 թ.) Մոսկվայի եւ Պետերբուրգի եկեղեցիներու հոգաբարձութիւնը միացնելով ճեմարանի հոգաբարձութեան հետ, յանձնել տեարց Լազարեանց եւ հրաւիրել նոցա բանալ ճեմարանի մէջ եկեղեցական ճիւղ մայրաքաղաքներու եկեղեցիներու արդիւնքով։ Սինոդի առաջարկած 20 յօդուածը թագաւոր կայսրը հաճեցաւ հաստատել 31 Յունվար 1841 թ։ Այս կանոնադրութեան 3. յօդուածովը որոշուեցաւ եկեղեցական աշակերտաց համար Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութեան կարեւոր դասախօսութիւնները։ Աւելցան նաեւ մի քանի առարկաներ առեւտրականութեան պատրաստուող աշակերտներու համար եւ Վրաց լեզու Կովկասեան Վրաց սաներուն համար։ Մի քանի ժամանակէ յետոյ կոմս Բենկենտորֆին յաջորդող ճեմարանի խնամակալ Իշխան Օրլովը՝ համախոհութեամբ ազգային լուսաւորութեան նախարարի, յօրինեց մի այլ ծրագիր, որոյ կայսերական հաստատութեամբը (10 Մայիս 1848 թ.) ճեմարանը երկու մասի բաժնուեցաւ, գիմնազիօնական եւ լէգէօնական։ Առաջինը հաւասար իրաւունքով ընդհանուր գիմնազիոններու, իսկ երկրորդը՝ համալսարաններու։

Վեհագնեայ հոգաբարձու Յովհաննէս եւ Խաչատուր Լազարեանները եւ Խաչատրոյ տնուսին Կատարինէ Մանուէլեան Լազարեանցը ի յիշատակ Լազարեանց տան վաղամեռիկ Ժառանգի Յովհաննու Խաչատրեան (վախճանեցաւ 23 Նոյեմբեր 1850) նուիրեցին ճեմարանին 60000 ռուբլի արծաթ, որոյ տոկոսիքովբացուեցաւ նախակրթական ճիւղը տասն եւ չորս հայազգի աղքատ մանուկներու կրթութեան համար։

Յովհաննու Յովակիմեան հոգաբարձուի մահուանէն յետոյ (1858 թ.) հոգաբարձու Խաչատուր Լազարեանցը՝ այս գումարի վերայ աւելցնելով նաեւ իւր նուէրներն, հասոյց 200000 ռուբլիի (1865 թ.)։ Իսկ հոգաբարձու Խաչատուր

Լազարեանցի վերջին կարգադրութեամբ 1872 թ. Ճեմարանը ենթարկուեցաւ ազգային ըւսաւորութեան նախարարի անմիջական տեսչութեանը եւ կարգեցաւ պատուամեծար հոգաբարձու կայսերական հաստատութեամբ Լազարեանց քեռորդի կեներալ Սիմէոն Դաւթեան իշխան Արամելիք-Լազարեանցը։

Լազարեանց Ճեմարանը 1865 թ. կատարեց իւր յիսուն տարուան յոբելեանը (տարեդարձ) շքեղ հանդիսով եւ տպագրութեամբ հրատարակելով իւր յիսնամեայ գործունէութեան հաշիւը։ Նա՝ իւր վաթսուն եւ չորս տարուայ շրջանի մէջ, արժանացաւ այցելութեան Նիկողայոս Ա. կայսեր. ինչպէս նաեւ Աղէքսանդր կայսեր, Պարսից Նասրէտտին շահի, Պրազիլիացի Տօն-Փէթրօ կայսեր եւ այլ եւ այլ ժամանակներու մէջ բազմաթիւ եւրոպական դքսերու, իշխաններու, եւ գիտնականներու, որոնց մէջ յայտնի է աշխարհածանօթ Հումպոլտ, եւ միշտ վայելեց նոցա լիարերան ջատագովութիւնը։ Նոյնպէս վեհատիճան կաթողիկոսունք Հայոց Տ. Տ. ՆԵՐՍԷՍ (1845 թ.) եւ Գէորգ Դ. (1868 թ.) այցելեցին ասա իւրեանց շնորհաբեր այցելութեամբ։

Ճեմարանի այս օրինակ կանոնաւոր ուղղութիւն տուողներն եղած են նորա բազմաջան հոգաբարձուները, վերատեսուչները եւ անձնադիր ուսուցիչները իւրեանց բազմահատոր ուսումնական եւ կրօնական երկասիրութիւններով։ Ուսուցիչներու մէջ որոնք զանազան ժամանակ արդիւնաւոր եղած են հայ գրականութեան մէջ, յայտնի են — Սալլանթեանց, Մսերեանց, Նալբանդեանց, Էմին եւ այլք։ Նոյնպէս մեծ ջանք եւ աշխատութիւն ցոյց կը տան Ճեմարանի յառաջադիմութեան մէջ ներկայ վերատեսուչ՝ Նիկողայոս Դիլանեանցը եւ Տեսուչ Գէորգ Քանանեանցը։ Ներկայիս կրօնական ուսմանց վարժապետ է Տէր Յակոբ աւագ քահանայ Սուրենեանց. Իսկ Հայկաբանութեան Պ. Պ. Շահազիզեան եւ Սահակեանը։ Լազարեանց Ճեմարանը շինուած է Մոսկվայի «Միասնիցկի» թաղը Հայոց պողոտայի վերայ՝ վերացման Ս. Խաչ եկեղեցւոյ դիմացը։

Նորա սիւնազարդ փառաւոր ճակատը կը կրէ Ռուսաց կայսերական երկգլխանի թագազարդ արծիւը եւ իւր ոսկետառ փառաւոր վերնագիրը։

Շինութեան ներքին եւ արտաքին վայելչութիւնը կը համապատասխանէ իւր նշանակութեանը։

Երեք յարկերու մէջ կը բովանդակին, 1. Աշակերտաց 9 հատ դասարանները, ննջարանները, սեղանատունը, հիւանդանոցը, հանդերձարանը եւ գրատունը։ 2. Հանդիսական դահլիճը որ զարդարուած է Ռուսաց կայսրերու եւ Լազարեաններու պատկերներով, կիսարձաններով, յիշատակարաններով եւ շատ տեսակ զարդերով եւ կարասիներով։ Այս դահլիճի կից կը գտնուի մատենադարանը, որոյ մէջ տասը հազարէն աւելի գրեանք կայ զանազան լեզուներով, ընտիր հայերէն ձեռագրեր, հաւաքածու նկարներու, կենդանագրերու, աշխարհագրական քարտէզներու, եւ այլ եւ այլ հնութիւններու, թանգարան դրամներու եւ հանքաբանութեան, բնագիտական, քիմիական եւ աստղաբաշխական մեքենաներ եւ գործիքներ։ 3. Դահլիճ աշակերտաց զբօսանքի համար, մարմնամարզութեան, թատերախաղի, երաժշտութեան եւ պարի համար։ Այս դահլիճը զարդարուած է ճեմարանի խնամակալներու եւ այլ բարձրաստիճան անձերու պատկերներով։ 4. Դիւանատուն ճեմարանի վարչութեան, խորհրդարան տնտեսական եւ ուսումնական, վարժապետարան եւ դիւան։ 5. Խոհանոց, մառան եւ բաղանիք, —ճեմարանի շէնքին առանձին մասի մէջ են։ 6. Լեգէոն արեւելեան լեզուաց՝ խորհրդարանով եւ մատենադարանով։ 7. Վերատեսչի բնակարանը, 8. Տեսչի բնակարանը, եւ 9. Մի քանի առանձին բնակարաններ դաստիարակ ուսուցիչներու, վերակացուներու, տնտեսի եւ ներքին գիշերապահներու համար։ Ընդարձակ եւ վայելուչ է ճեմարանի պարտէզը, ուր կայ Լազարեան տեարց արձանը 13 կանգուն բարձրութիւնով, կանգնեալ 1828 ամի։

ԽՄԲԱԳԻՐՔ ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏԻ

Գեր. Խորէն Արքեպ. Լուսինեան
Գեր. Հ. Ս. Տէրոիշեան
Մեծ. Ա. Մէրէմ-Գուլի
» Գ. Ասլանեան
» Գ. Մարգարեան
» Մ. Աղաբէկեան
» Մ. Չէրազ

Մեծ. Յ. Թիրեմէեան
» Ն. Նեռէսեան
» Ռ. Յ. Պէրպէրեան
» Ռ. Ռօպենսօն
» Ս. Յակոբեան
» Տ. Փէսիմպենեան
» Տ. Քաբամանեան

ՊԱՏՄԱԴՐ

Երկրագունցն կը հրատարակուի ամիսն մի անգամ:

Տարեկան բաժանորդագինն է Կ. Պոլսոյ համար երկու արծաթ մէնիտ. գաւառաց համար յիսուն դահեկան արծաթ, օտար երկիրներու համար 12 Ֆրանք, բոլոր տարուբեան ծախքն Ընկերութեանս վրայ լինելով:

Բաժանորդագրութեան տեղին է Մեծ. Աւեսիս Էֆէնտի Սարտաեանի գրասենեակն, Կ. Պոլիս, կամուրջի գլուխ, Վալիտէ Սուլթան խան, թիւ 6:

Խմբագրութեանս վերաբերեալ գրութիւնք ուղղելի են առ Հանդիսիս Տնօրէն Յ. Յ. Պարոնեան, Կ. Պոլիս Հավուզլու խան, միջին յարկ, թիւ 4:

Իւրաքանչիւր թերթի գինն է չորս դահեկան:

Կը վաճառուի հետեւեալ տեղերը՝

Կ. Պոլսոյ Հայ գրավաճառաց խանութներեր. Պահնէ քարու ջրավաճառ Պօղոս աղայի քով եւ Պ. Վրոյրի թղթավաճառանոցն ի Դալաքիա:

Հանդիսիս Տնօրէնութեան գրասենեակը փոխադրուած է Կ. Պոլիս, Հավուզլու-խան, միջին յարկ, թիւ 4:

معارف نظارت جلیله‌سنك رخصتیله طبع اولنمشدر — رخصتنامه نومرو سی ۱۰۴۳ سنه ۹۸ شباط ۳۱